

УДК 316.658.2:355.15(477.51) «175/179»

Юрій Савчук

СОТЕННІ ПРАПОРИ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.

Дана стаття тематично продовжує серію публікацій присвячену прапорам козацьких полків Гетьманщини і є третьою у цьому ряду. Дві попередні, в яких автор дослідив еволюцію прапорової традиції XVIII ст. Стародубського та Ніжинського полків, з'явилися друком відповідно в об'єднаному 8 – 9 та 11 числах збірок наукових праць «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики». Дослідження також уподібнюється вищезгаданим розвідкам методологічно, концептуально та структурно.

Увступній частині, вже традиційно, наведемо коротку довідку щодо територіально-адміністративного поділу досліджуваного полку. Цього разу – Чернігівського.

На початках свого існування (1649 – 1654 рр.) Чернігівський полк «зазнав великих територіальних змін»¹. Натомість у XVIII ст. він демонструє завидну стабільність. То ж більшість дослідників єдині у підрахунках щодо кількості сотень у полку. Зокрема цілком узгоджується перелік сотень Чернігівського полку, наведений у довіднику «Адміністративно-територіальний устрій Лівобережної України 50-х років XVIII ст.: Каталог населених пунктів» (К., 1990) та фундаментальній праці Георгія Гаєцького «The Cossack Administration of the Hetmanate (Cambridge, 1978)². За названими працями на середину XVIII ст. полк поділявся на шістнадцять сотень: Березнянську, Білоуську, Вибельську, Волинську, Городнянську, Киселівську, Любецьку, Менську, Понорницьку, Роїську, Седнівську, Синявську, Слабинську, Сосницьку, Столинську, Чернігівську полкову. У наступні десятиліття, за інформацією «Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр.»

(К., 1959), цей перелік доповнюється двома військово-територіальними одиницями: Конотопською та невідомою сотнями³. Таким чином, максимальна кількість сотень у Чернігівському полку у другій половині XVIII ст. сягала 18-ти.

Чернігівський полк не перебував в авангарді реалізації прапорової реформи, що її регламентував і, водночас, поширював на малоросійські полки гетьманський ордер від 8 березня 1755 р.⁴. Точкою відліку оновлення сотенних прапорів тут, імовірно, необхідно визнати 1757-ий рік. Точніше – 14 травня 1757 р. Цього дня синявський сотник Стефан (Степан) Петрункевич звернувся до ніжинської полкової канцелярії з проханням **«от колз на здѣланіе в сотнѣ синявской новой корогви яко де оная необходимо потрѣвна, денги взятз от полковой Чернѣговской Канцелярии резолюцѣй»**⁵. Саме з цієї хронологічної позначки на вісі історичної шкали Гетьманщини й спробуємо вибудувати історичну перспективу процесів, явищ, подій та фактів, пов'язаних з радикальними змінами у прапорництві Чернігівського полку у другій половині XVIII ст.

Автограф сотника, на жаль, віднайти не вдалося. Його зміст нам відомий з **«доношенія»** гетьману Кирилу Розумовському чернігівського полковника Івана Божича⁶. Згаданий документ датований 26 травня 1757 р. Згідно з канонами тогочасного справочинства у ньому полковник коротко переказує суть звернення свого підлеглого. Попри сухий та лаконічний стиль службової кореспонденції, перед нами постає надзвичайно багата та яскрава мозаїчна картина козацького буття. Вона не тільки виразно відтіняє цілу низку важливих нюансів щодо розуміння предмету нашого дослідження, а й відкриває широке поле для різноманітних коментарів.

Нижче пропонуємо деякі цікаві подробиці «життєпису» сотенної синявської корогви: **«...за умершого Сотника Синявского Андрея Полянского в прошломъ «1746»-мъ году новая сотенная короговъ на матерій вѣлой Голѣ⁷ здѣлана была, которая де короговъ в прошломъ же 1750 «мъ» году во время бытности в Глуховѣ козаковъ сотнѣ Синявкой за немѣніемъ настоящи-**

хъ сотника и хоружого в дождь змочена, и от вѣтру поламаласз, вовсе и подраласз, а послѣ де того уже оной корогови шмате нитками позшивано, и хотѣ де тѣя подратѣя и нитками зшиванаѣя короговз к н[ы]нѣшнему Генералному смотру і взята, однакъ де онаѣя ни в походы ни к смотру отнюдь негодится»⁸.

Серед кількох важливих моментів, які впливають з аналізу документа, пріоритет надамо трьом: цитоване джерело інформує про колір та вік сотенного клейноду й прямо вказує на посадові особи, відповідальні за стан його збереження. Саме останній чинник, як нам здається, змушує сотника у своєму рапорті до деталізації опису усіх обставин псування сотенної корогови. Тим більше, що наведені факти слугують для Петрункевича своєрідним алібі, оскільки він обійняв посаду синявського сотника щойно 1753 р.⁹. На прагнення уникнути незаслуженого покарання чи-то відповідальності за незадовільний стан сотенного клейноду недвозначно натякає і гадка прізвища свого попередника. Окрім того, на наш погляд, сотник був свідомий того, що прохання про заміну сотенної корогови в очах полкової старшини могло виглядати дещо завчасним. Оскільки на момент звернення сотника до полкової канцелярії з часу виготовлення прапора минуло трохи більше ніж десять років. Для прикладу, вік старого киселівського сотенного знамена, яке також потребувало заміни (детальніше про це – нижче) сягав майже 20 років¹⁰.

Не менш атракційний епізод розповіді сотника про обставини ушкодження корогови під час перебування у Глухові у 1750 р. Логічно припустити, що тут йшлося про участь представників Синявської сотні (сотенна делегація неодмінно мала прибути під власним прапором) в урочистій церемонії обранні гетьмана¹¹. Однак контраргументами цієї версії є далеко не дощовий сезон «елекції» гетьмана (вибори відбувалися 22 лютого і малоімовірно аби в цей час ішов дощ). У повідомленні підкреслюється відсутність у складі посланців Синявської сотні сотника та хорунжого, що можна було б пояснити тільки якимись надзвичайними обставинами.

Уважне прочитання наведеної вище розгорнутої цитати дозволяє встановити головну причину ініціативи сотника щодо оновлення сотенної корогви – це участь у «Генеральному смотру» і необхідність виступати в похід. На останньому, до слова, у своєму рапорті до гетьмана робить наголос і чернігівський полковник: «...оной же сотникъ Петрункевичъ наряженъ в походъ в пятитисячное число». Але головна причина запиту Івана Божича до гетьмана – брак у чернігівського полковника як належних повноважень для вирішення цього питання, так і фінансових можливостей. Цю тезу якнайкраще ілюструють слова самого полковника: «А яко о такомъ дѣланій сотеннихъ корогвъ высокого от Вашей Ясне велможности повелѣнія полковая Чернѣговская Канцелярія неимѣетъ; и денегъ на то при Канцелярії неимѣется»¹². Ось чому «о вышшеписанномъ в высокое Ясне Велможности вашей Благоразсмотрѣніе полковая Чернѣговская Канцелярія представляя, и какъ в исправленій той корогви поступитъ будетъ повелено нижайше проситъ в резолюцію высокоповелителного ордера»¹³.

Відповідь не забарилася. Вже за десять днів – 6 червня – до Генерального підскарбія пана Скоропадського було скеровано розпорядження: «предлагаемъ на исправление в показанную Синявскую сотню сотенной корогви из сумми скарбу вой отпуститъ денег 15 руб за роспискою NN к отвозу имъ техъ денег в полкъ при особо написанномъ до полковника ордере»¹⁴. Натомість до синявського сотника ця радісна вістка «летіла» аж шість місяців. Щойно ордером полкової чернігівської канцелярії, отриманим 6 грудня, йому наказано «кого з сотенной старшини или курѣннихъ надежныхъ атамановъ одного человека отправитъ в Генеральную Вашей Ясне Велможности Канцелярію для принятія на исправленіе в сотню Синявскую сотенной корогвы из сумми скарбу войскового пятнадцати рублей денег»¹⁵. Розпорядження начальства синявський сотник виконав вже за порогом нового 1758 р. Про це красномовно свідчить «доношеніє» Стефана Петрункевича надіслане до Генеральної військової канцелярії (далі – ГВК) разом з осавулом

сотенним синявським Стефаном Ющенко, відрядженим «**для прийнятія з сумми скарбу войскового на исправленіе в сотнѣ Синявской Сотенной корогви пятнадцати рублей денегъ**»¹⁶. Якщо взяти до уваги, що з часу отримання грошей на безпосереднє виготовлення прапора необхідно було ще кілька місяців, то увесь час спорядження сотенної синявської корогви тривав близько року.

Якого кольору, розмірів та вигляду набула нова синявська корогва? Архівні матеріали не дають вичерпної відповіді на усі поставлені вище питання. З великою часткою вірогідності можемо стверджувати тільки одне: оскільки події відбувалися 1757 – 1758 рр., то на корогві було зображено «Герб Нації», як того вимагав гетьманський ордер від 8 березня 1755 р. Підтвердженням цього слугує цитування останнього у вже згаданому вище «**предложеній**» Генеральному підскарбію від 6 червня 1757 р. та його конкретизація прямою вказівкою: «**и на оной Синявской корогвѣ с правой стороны вытз Гербу Нации, а из другой стороны той сотнѣ Синявской**»¹⁷. Щоправда, у нашому розпорядженні тільки чернетка цього документа, у якій вище цитовані слова спочатку були додані до тексту, а згодом – викреслені. Втім, на нашу думку, це не означає заперечення їх суті, а тільки стосується доцільності цієї тези у документі, що має суто фінансовий характер. Побічно про це свідчить і вагання автора, який вніс правку, а пізніше відмовився від неї.

1758 р. у Чернігівському полку порушено клопотання щодо виготовлення нового сотенного знамена Киселівської сотні. Спільна дата – не єдине, що об'єднує вищезгадані сотні у справі виготовлення нових клейнодів. Передусім, хочеться звернути увагу на взаємозв'язок обох ініціатив. Документальне підтвердження цього знаходимо у «**доношеній**» чернігівської полкової старшини за підписами полковника Івана Божича, полкового обозного Івана Сахновича¹⁸ та полкового хорунжого Петра Григоровича¹⁹. Прохання козацьких достойників резолюції у питанні «**откүдү прописанное знамено вновз**

повелено бѹдетъ исправитъ» прямо пов'язується з минулорічним прецедентом виготовлення синявської сотенної корогви коштом Малоросійського Скарбу: «Того Ради о вишеписанномъ в Генералнїю войсковїю Вашей Ясне велможности Канцелярїю под благоразсмотрение полковая Чернеговская Канцелярїя представляя, проситъ резолюціи, не повелено ль бѹдетъ і на сотню Киселевскїю для изделания того знамя видатъ потребное число денегъ из Канцелярїи Скарбу войскового, такъ какъ і в сотню Синявскїю видано»²⁰. Про те, що такий шлях нещодавно успішно був апробований, та впевненість у позитивному рішенні переконливо свідчать дії полкової старшини, котра разом з доповідною відрядила повноважного козака для отримання відповідних коштів: «и нарочный Сотне Киселевской Атаманъ При семъ отправленъ, для приему техъ денегъ»²¹. І ще одна важлива примітка. Рапорт, на нашу думку, свідомо (імовірно враховуючи попередній негативний річний досвід канцелярської волокити) скеровується по малому бюрократичному колообігу – до ГВК, а не гетьмана.

Цікавий збіг: вище зазначене «доношеніє» у справі киселівського сотенного знамена вийшло з-під пера Івана Божича (нагадаємо, що цього разу серед підписантів разом з полковником значилися й полкові обозний та хорунжий) рівно через рік після появи рапорту щодо синявського клейноду – у травні 1758 р. Втім, цей епізод не вичерпує увесь перелік подібностей між двома «доношеніями». Найголовніше і, найцінніше для нашого дослідження, що єднає обидві історичні пам'ятки – детальні, сповнені по вінця унікальних відомостей, автентичні розповіді сотників.

Зважаючи на неабияку інформативну цінність повідомлення, дозволимо собі запропонувати читачеві доволі розлогу цитату: «Сего мая «18» д сотникъ Киселевский Василъ Лисенко, присланнымъ в полковїю Черниговскїю Канцелярїю доношеніемъ представилъ, Справленное обществомъ от козаковъ сотне Киселевской в прошломъ 1739 году в сотню Киселевскїю сотенное знамено, за бития его сотника Лысенка в Лифлянд-

комз походе, також во время шествиѣ Ся императорскаго величества в Києвз²² і вившей стречи вашей Ясне велможности к обездѣ вашей же Ясне велможности по Малороссій²³ і по другимз надобностямъ, будучи употребляемо; от ветра так звилосз, что подле дrevка неволше какз на аршинз²⁴ осталосз, и то совсемз разодрано на часте, и уже де к походу и другимз потребностямз крайне негодится»²⁵.

На жаль, з наведеного фрагменту не можливо скласти уявлення про зовнішній вигляд сотенного знамена. Зрозуміло єдине: розмір полотнища перевищував аршин (72 см). Разом з тим текст фокусує увагу на інших, не менш важливих моментах: у подробицях змальовує «послужний список» сотенного клейноду, встановлює його вік, а з деяких аспектів – якто джерел фінансування сотенного знамена – спромігся частково розширити межі та змістити акценти багаторічної наукової дискусії.

Зокрема факт справляння **«обществомъ отъ козаковъ сотне Киселевской в прошломъ 1739 году»** сотенного знамена спростовує категоричний висновок деяких сучасних дослідників, «що принаймні з кінця 30-х років 18 ст. кошти на виготовлення і ремонт сотенних прапорів виділялися централізовано Генеральною скарбовою канцелярією за наказом ГVK або, в окремих випадках гетьмана»²⁶. З іншого боку, він дещо коригує довгий час панівну в українській історіографії думку (зумовлену вузьким колом документальних свідчень), що сотенні прапори виготовлялися коштом прибутків з шинків. Остання теза знайшла своє відображення в одній з найперших публікацій про козацькі прапори, надрукованій у «Кіевской старине» ще 1890 р. Автор розвідки описує такі випадки в Орлянській, де «на исправку обявленныхъ знаменъ умершей сотникъ Іосифъ Яковлевъ въ прошедшихъ 1727 и 1734 годахъ на едно знамено зъ козаковъ орлянскихъ и на другое зъ бражнищъ орлянскихъ же, которихъ теперь ниединой въ Орлѣ бражнищѣ неимѣется, денги собиралъ»²⁷, та у Келебердянській²⁸, де сотенний значок виготовлявся з «собираемыхъ

зь шинкарей и бражниць денегъ, якіе чрезь то отъ всякихъ общенароднихъ повинностей были уволены»²⁹, сотнях Полтавського полку у першій половині XVIII ст.

Повертаючись до свідчень киселівського сотника, зауважимо, що вони вибудовують цілий ряд інших важливих уточнень та спостережень. Деякі з них стосуються перебування на посаді самого киселівського сотника. У неодноразово цитованій нами двотомній праці Г. Гаєцького хронологічні межі перебування В. Лисенка на сотенному уряді визначаються 1744 – 1760 рр.³⁰. Вище цитована доповідна до ГВК подовжує цей термін ще на п'ять років. Особливо важливо, що вказана дата підтверджується вустами самого Василя Лисенка. Цікаво й інше: дослідниками встановлено, що 1738 р. посаду киселівського сотника обіймав Іван Лисенко³¹. Отже, виготовлення нового сотенного знамена у часі співпало з вступом на посаду нового сотника. У нас немає жодних аргументів щоб ані ствердити випадковість збігу цих подій, ані спростувати. Тут тільки акцентуємо, що це не поодинокий випадок у Чернігівському полку. Одного року виготовлено сотенне «знаме» та обійняв посаду новий сотник й у Менській сотні. Про це нижче оповімо детальніше.

Що ж стосується знамена Киселівської сотні, то ГВК, розглянувши звернення старшини Чернігівського полку, надіслала до канцелярії Малоросійського Скарбу відповідний ордер. Ним, зокрема, зобов'язувалося **«вз онюю Сотню Киселевскую на исправление сотенного знамена помянутому Киселевскому Атаману NN пятнадцать рублей выдатъ денегъ»**³². На противагу аналогічному документу, що залагоджував справу виготовлення сотенної корогви у Синявській сотні і розглядався нами вище, у даному ордері регламентувалося зображення, яке належало відтворити на полотнищі нового сотенного клейноду: **«и на том сотенном знамени велетъ написать Гербъ з одной стороны Малор. национальной, а з другою той Киселевской Сотне»**³³. За своєю суттю і формою вимога ордеру ГВК є рефреном ордера гетьмана від 8 березня 1755 р.

Насамкінець зауважимо: на особливу увагу заслуговує ще один нюанс, пов'язаний з кінцевим етапом публічного життя прапора. ГВК наказує **«старое же сотенное знамя прислатъ в Генералнцю войсковую Канцелярію при репорте»**³⁴. Розпорядження високої інстанції частково проливає світло на подальшу долю старого сотенного клейноду та, водночас, свідчить про певне регулювання та серйозність ставлення ГВК щодо збереження корогв, які вийшли з ладу чи-то віджили свій вік.

Третій рік поспіль справа прапоротворення у Чернігівському полку поживалювалася навесні. У 1759 р., щоправда, дещо раніше: не в травні, а березні. Вже традиційно розгляд питання оновлення сотенного клейноду розпочинаємо з **«доношенія»** до ГВК чернігівського полковника Івана Божича та полкового обозного Івана Сахновського. Хронологічно це найраніші нотатки, які пощастило виявити у справі спорядження нового сотенного знамена Менської сотні. Однак найбільше радує інше: документ структурно подібний до попередніх (1757 та 1758 рр.) **«доношеній»** чернігівської старшини до ГВК і в ньому також переповідається зміст звернення, на цей раз менського, сотника до полкової канцелярії. За аналогією з досліджуваними вище архівалями вважаємо за доцільне відтворити названий документ у додатках (див.: Додаток № 3). Нижче ж пропонуємо стислий аналіз архівного джерела вже за усталеною схемою.

Однією з відправних точок будь-якого історичного дослідження є встановлення хронологічних меж тих чи інших подій. З цим завданням успішно впоралося **«доношеніє»** чернігівської старшини до ГВК, яке називає дату ініціативи менського сотника: **«Сего марта «1» д»**. Саме першого весняного дня 1759 р. **«Сотникъ Менский Павелъ Сахновский присланимъ в полковую Черниговскую Канцелярію доношеніємъ»** змалював стан та ситуацію, що виникла навколо сотенного знамена: **«прошедшого де 1742 году здѣланное в сотню Менскую Знаме на Мѣлкѣе части повилосъ, которое для н[ы]не толко что на малихъ ласъ кѣтикахъ находится, Яко де в сотнѣ без знамя**

бытъ невозможно, многими жь от полковой Черниговской Канцелярии ордерами велено, к незапному походу бытъ в крайней готовности» та просив «тѣмъ своимъ доношеніемъ от куду на здѣланіе нового знамя повелено будетъ получитьъ подлежащее число денегъ в резолюцію ордера»³⁵. У відповідь на клопотання сотника полкова старшина звернулася з аналогічним проханням до вищої повноважної інстанції: «Того ради о висшеписанномъ в Генералнiю войсковую вашей Ясне велможности Канцелярію под Бла[а]горазсмотрѣніе полковая Черниговская Канцелярія представляя проситъ неповелено л бюджетъ и на сотню Менскую для здѣланія того знамя выдатъ потребное число денегъ із Канцеляріи скарбу войскового»³⁶. На особливий наголос заслуговує той факт, що мотиви сотника полкова старшина доповнює характерним аргументом: «такъ Какъ в Сотнѣ Снявскую і Киселѣвскую видано». Такий тактичний прийом великою мірою детермінує відповідь ГVK. Підтвердження цій думці знаходимо в самому тексті: «зачемъ и нарочній Сотнѣ Менской Куренній Атаманъ при семь для приему тѣхъ денегъ посилается». На наш погляд, відсутність особливої емоційної напруги, суха констатація фактів, впевненість у позитивному розв'язку ситуації, яку на загал демонструє документ, зумовлені кількома обставинами. З усього видно, що розгляд питання щодо оновлення сотенних прапорів для полкової канцелярії перестав бути винятковою подією: у Чернігівському полку це вже третє таке подання. А в масштабах Гетьманщини 1759 р. генерує безперервний потік документації та нагадує своєрідний конвеєр. Це також сприяло формуванню особливої загальної атмосфери. Окрім того, поле бюрократичного маневру, не кажучи вже про маніпулювання чи-то навмисний спротив з боку ГVK, обмежувалося відповідними ордерами гетьмана. Головне, що вимагалось від усіх управлінських ланок різного щабля неухильно слідувати останнім.

То ж на шляху оновлення сотенного знамена Менської сотні коштом Малоросійського скарбу не було жодних формальних перешкод. Відтак, вже 22 числа цього ж місяця з ГVK в канце-

лярію Скарбу було надіслано відповідний ордер. Він цікавий тим, що у ньому, цитується ціла низка попередніх документів різного рівня та у хронологічній послідовності описуються всі головні етапи перебігу справи: від ініціативи сотника до високих ордерів гетьмана.

Розглянувши суть справи ГВК винесла лаконічний «вердикт»: **«Того ради по опредѣленію Ген: вой: Крий оной Крий Скарбу вой: предлагается выдатъ ...и [в] онѹю Сотню Менскую помянутому Менскому куренному атаману пятнадцатъ рублей денегъ ѿ его роспискою и в Ген: вой: Крию отрепортоватъ»**. Чернетка ордеру містить кілька виправлень, які утруднюють прочитання та відтворення змісту тексту. Текст подальших наказів (на адресат вказує примітка на полях - **«к полковнику Чернеговскому»**) вдалося реконструювати: **«чтов приказалъ на том сотенномъ знамени написать Гербъ с одной стороны Малороссийской Национальной а зъ другою той Менской сотнѣ старое же сотен: знамя прислатъ в Ген: вой Крию при репортѣ»** (виділене нами речення перекреслено – Ю.С.). Слушність та коректність наших коментарів підтверджує рапорт Чернігівського полковника Івана Божича, полкового обозного Івана Сахновського та полкового писаря Андрія Якимовича, отриманого у ГВК 22 листопада 1759 р. У ньому відтворюється хронологічний ланцюжок подій з моменту звернення чернігівської полкової канцелярії до ГВК, тобто від 8 березня³⁷. Завдяки документу довідуємося, що вже за три тижні – 29 березня – полкову канцелярію ордером «за ізвестіє» повідомлено, що у канцелярію Військового скарбу спрямовано ордер ГВК, яким наказувалося на спорядження сотенного менського знамена менському курінному отаману видати п'ятнадцять рублів. На виконання розпорядження, як це видно зі звіту полкової старшини, до менського сотника було надіслано спеціального ордера (на жаль, у тексті не уточнюється його дата). Ним вимагалося від менського сотника Сахновського під час виготовлення нового сотенного знамена керуватися вищезгаданими вказівками. Відтак через деякий час з Менської сотні до полкової

канцелярії було надіслане старе розідране знамено. Воно, як того вимагала своїм ордером ГВК й надсилалося при даному рапорті до ГВК. Тут необхідно згадати, що у чернетці ордера ГВК до канцелярії Скарбу, на що ми звернули увагу вище, цей наказ було викреслено. У підсумку міркуємо, що відсилка старого сотенного знамена полковою чернігівською канцелярією до ГВК мала б означати успішне завершення справи. Та й часу для цього з березня до листопада не бракувало. Хоч як ми знаємо з досвіду прапоротворення в сотнях інших полків, справа могла тягтися роками.

Попри деякі знаки питання (зокрема цікаво було б довідатися зміст ордеру полковника до менського сотника, або ж бодай його дату), розглянутий документ дозволяє уявити цілісну картину діяльності тогочасної бюрократичної машини, простежити послідовність прийняття та виконання рішень, окреслити сферу повноважень тієї чи іншої керівної ланки, дослідити ієрархію взаємин.

Завершуючи аналіз документів стосовно виготовлення нового менського сотенного знамена, зауважимо, що дата виготовлення старого свого часу співпала зі вступом на посаду сотника Григорія Кузьмінського³⁸.

1760 р. не перервав процес прапоротворення у Чернігівському полку. Із завидною стабільністю чернігівська весна упродовж чотирьох років: 1757, 1758, 1759, 1760 р., ініціювала виготовлення нової сотенної корогви. 1760 р. став роком народження нового «**знамя**» Седнівської сотні. Прикметно, що сотники Чернігівського полку порушували таке клопотання двічі у травні (синявський та киселівський), та двічі у березні (менський та седнівський). І вже зовсім винятковим є те, що у двох випадках полкова старшина початково скеровувала своє звернення до гетьмана, а ще двічі до ГВК. Певну закономірність можна простежити і в іншому: на забаганку примхливої історії найдавнішим збереженим документом у справі виготовлення сотенного седнівського «**знамя**» також виявилось «**доношення**» полкової старшини. На разі – до гетьмана. Відтак вчетверте у

даній статті зображуємо події навколо «прапорової» історії сотні Чернігівського полку з точки зору полкової старшини.

У загальних рисах зазначимо: документ структурно та сутнісно, висловлюючись образно, немов під історичну копірку, наслідує своїх попередників. У преамбулі традиційно переказується зміст клопотання сотника та зазначається дата його звернення до полкової канцелярії – 10 березня. Далі описується стан збереження клейноду та подається розгорнута мотивація щодо його оновлення, а також формулюється суть прохання: **«Сотенное сотне седневской Знаме в него Сотника хотя имеется толко же за давности онаго летъ уже старо, а в случан надобности надлежитъ иметъ новое знамя, і просиль онъ сотникъ о томъ от полковой Чернеговской Канцелярии резолюціи»**³⁹. Аргументація полкової старшини дуже проста і, в основному, зводиться до прецедентів фінансування коштом Малоросійського Скарбу інших сотень полку. Перелік останніх з кожним роком зростав на одиницю. Зрозуміло, що пошук таких аргументів, зважаючи на багаторічну практику, потребував певних зусиль і часу. З цією метою канцеляристи наводили відповідні довідки: **«а понеже по справки в полковой Чернеговской Канцелярии является что ордерами Генеральной войсковой вашей Ясне Вельможности канцелярии по взнесенным от полковой Черниговской Канцелярии по взнесенным от полковой Чернеговской Канцелярии с представленийъ Сотенных Синявской Киселевской и Менской Канцелярий, о таковых же обветшалых знаменах представленийъ, повелено выдать денги с Канцелярии Скарбу войскового»**⁴⁰.

Завершувався документ риторичним запитом **«не повелено лз будет на Сотню Седневскую для зделания того Знамя выдаты потребное число денег от оной же Канцелярии скарбу войскового»**. Позаяк наступне речення підтверджувало не тільки впевненість у позитивному розв'язку, а й пропонувало реальні кроки на шляху його виконання: **«А для приему оных денег Нарочным сотне седневской куренний атаманъ Василь Радченко при семь посилается»**.

Прискіпливо порівнюючи даний документ з аналізованими вище документами-аналогами, що з'явилися з-під пера чернігівської полкової старшини, відзначимо цілий ряд відмінностей. Це перший документ, на якому не стояв автограф чернігівського полковника Івана Божича⁴¹. Також у ньому вперше відсутня інформація про дату виготовлення старого знамена та детальний опис його стану збереженості. Припускаємо, що це могло свідчити про подальшу формалізацію, спрощення та узвичаєння бюрократичного механізму розгляду питань прapopopтвopення.

Реакція канцелярії гетьмана була достатньо оперативною: вже 7 квітня до канцелярії Скарбу військового було надіслано ордер. Як і у випадку з Киселівською та Менською сотнями, ордер (у нашому розпорядженні чернетка, яка збереглася серед паперів канцелярії гетьмана) містить вимоги щодо зовнішнього оздоблення знамена: **«И что в велено оное сотенное знамя сделать с положением на одной стороне Гербу Нації[,] а с другой Сотенного той Сотне»**⁴². Ним гетьман також давав згоду (**«предлагал»**) **«на исправление оногo сотенного в сотне Федневской сотенного знамена выдать из Крий скарбу військового пятнад: рү денег зо роспискою NN: о чемь за известіе в пол Чер: Крїю от насз чрез ордера предложено»**⁴³. Ордер Гетьмана Кирила Розумовського отримано у полковій канцелярії за два тижні – 22 квітня. Вже за кілька днів справа отримала несподіване продовження. Про перебіг подій довідуємося з вкрай рідкісних та цікавих матеріалів справи під титулом **«По доношению Полковой Чернеговской Канцелярии с предложением в резолюцию дави на новозделанном Сотне Федневской знамени с одной стороны написано било герб нації а с другой стороны Сотенный той Сотне. 1760 году мая»**, яка збереглася у 269 фондї канцелярії гетьмана К. Розумовського у ЦДІАК України.

Унікальний документ – **«доношение»** гетьману чернігівської полкової старшини (тим самим складом що й у березні: **«Обозный Полковой Черниговск Иван Сахновский, Судия Полковий Тимофей Синюта, Писар Полковий Андрей Якимович, Полко-**

вий **Хорунжий Василь Комаровский**) від 1 травня 1760 р. – за-свідчує, що листування між високоповажними, хоч далеко не рівними за своїм владним становищем кореспондентами, не тільки продовжилося, а й набуло форм певної дискусії. Причиною розбіжностей стала вимога гетьмана (згадаймо: вперше висловлена ще в ордері від 8 березня 1755 р.) зобразити на сотенному знамені герба **«Сотенного той сотне»**. Полкова старшина надала вичерпні роз’яснення, покликані обґрунтувати її точку зору на цей предмет. Вона інформувала гетьмана: що **«в полку Чернеговскомъ привиліюваннихъ сотеннихъ местечокъ и в нихъ такихихъ Сотеннихъ гербовъ нетъ, но до сего на исправленнхъ в некоторыхъ сотняхъ вновь знаменахъ, за определениемъ полковой канцелярін приказано написатъ герви с одной стороны Государственный (виділення наше. – Ю.С.)[,] а с другої полку Чернеговского. Того ради о вишеписанномъ под высокое вашей Ясне велможности бл[а]горазсмотрение Полковая Чернеговская Канцелярія в покорности представляя ожидаетъ в резолюцию высоко повелительного ордера»**⁴⁴. Смілива козацька «тирада» окрім, щонайменше, подиву ставить кілька запитань. Деякі з них, щоправда, залишаються без відповіді: чому, судячи з усього, про відсутність сотенних гербів не повідомлялося раніше? Чому цей факт вплив саме тепер? Та все ж архівні нотатки глибоко інтригують зовсім іншим. А саме: констатацією деяких фактів. Як з’ясувалося на виготовлених до цього часу сотенних корогвах всупереч високим розпорядженням зображувалися не сотенні герби, а полкові. І що цілком несподівано: автором таких новацій була полкова канцелярія. Однак, на нашу думку, найбільш сенсаційною є інша фраза, точніше слово, народжене розчерком чернігівського пера і спроможне посісти особливе місце у вітчизняній історії, це використання терміну «Государственный» стосовно «Герба Малоросії» – козака з мушкетом. Мовлячи науковим штибом, ця дефініція якнайкраще засвідчує тогочасні політичні уявлення козацької еліти, є найбільш достовірним та вагомим контраргументом багатьох псевдонаукових дискусій ХХ ст. стосовно бра-

ку форм самоорганізації та політичної самосвідомості української нації та козацької еліти зокрема. Щонайменше у XVIII ст. Вагомості виголошеній ремарці додає незаперечний факт використання терміну «Государственный» не тільки під час цитування, а й у тексті резолюції гетьмана.

Ознайомлення з **«покорним доношенням»** чернігівської полкової старшини у канцелярії гетьмана відбулося найпізніше 10 травня. Про це свідчить дата на чернетці першого варіанту відповіді. Остання була підготовлена рядовим канцеляристом і відповідала звичній схемі, домінуючій на той час у справочинстві. Було дотримано всіх головних тогочасних бюрократичних канонів: зокрема містився рефрен звернення. Важливо відзначити, що це робилося з притаманними дописувачу мовними особливостями письма (інколи невірними стилістичними зворотами, зауваженнями, особливими термінами та, досить часто, огріхами самого письма).

Первісний варіант тексту зазнав кардинальних змін. У нас немає доказів особистої причетності гетьмана до редагування документу. Однак і на відстані двох з половиною віків відчувається, що правки було зроблено твердою, владною рукою: текст скорочено у кілька разів і зведено винятково до предмету полеміки.

Відзначимо одразу, що автор первісного варіанту прислухався до мотивації чернігівських достойників і підготував рішення у руслі запропонованої ними логіки. Проілюструємо цю думку витягом з архівного тексту: **«Ботенное той Ботне Бедневская знаміє зделать с положеняемъ на одной стороне гербу Пацея: а я з другога Ботенного тоя Ботне, но понеже в полку Чернеговскомъ прывяідованняхъ сотенняхъ местечокъ и въ няхъ Ботенняхъ гербовъ нетъ, но до сего де на ясправленняхъ в некоторыхъ сотняхъ вновъ знаменахъ, за определеніемъ пол: Черн: крии приказанно напясатъ герва с одной стороны Государственной (виділення наше. – Ю.С.)[,] а з другої полку Чернеговско-го[,] для того повелеваемъ оной пол: Чер: Крия какъ на протчійхъ полку Чер: вновъ зделанняхъ сот: знаменахъ (от пол: Крии веле-**

но напясатз (підкреслений текст закреслений його автором. – Ю.С.) за определеныемъ полковоя Чернеговскоя Канцеляриі напясанны гервы с едноя сторона Государственноя[,] а з другога того полку Чернеговского такъ и на оном сотенном Сотне Бедневской новозделанном знамене велеть напясать»⁴⁵.

Натомість, здійснена кількома реченнями корекція тексту, як мовилося, радикально змінила його зміст. У новій редакції ордером гетьмана «предлагалось» «**Сотенное той Сотне Бедневской знаміе зделать с положеніемъ на одной стороне гербу Пацея: а з другога Сотенного тоя Сотне, как и прежде при отпуске на оноє Знамя денегз от насз зделатз приказано**»⁴⁶ (виділення наше. – Ю.С.). Як метафорично кажуть у таких випадках: «коментарі зайві». Вказане наочно демонструє кристалізацію «символічної» позиції гетьмана, свідоме, цілеспрямоване і послідовне її відстоювання, наявність певної політичної волі. Тяжіння до уніфікації зумовлене, з одного боку прагненням до побудови певної ідеологічної конструкції багато в чому аморфного, але не позбавленого особливих рис державного організму. На жаль, у нас немає відомостей як саме скінчилася ця показова історія. Наважимося висловити припущення, що верх взяла категорична вимога гетьмана.

Для повноти картини дискусійного поля вважаємо за необхідне навести довідку стосовно наявності та використання згаданими Синявською, Киселівською, Менською та Седнівською сотнями сотенних печаток. Як виявилось, всі без винятку перелічені сотні у досліджуваний нами період мали власні печатки. Залучені до наукового обігу відбитки сотенних печаток дозволяють стверджувати, що Киселівська сотня у другій половині XVIII ст. послуговувалася однією печаткою (1753 – 1781 рр.), Синявська (1747 - 1764, 1764 – 1781 рр.) та Менська (1750, 1750 – 1773 рр.) – двома, Седнівська, навіть, трьома (1747 – 1773, 1770 – 1781, 1779 рр.)⁴⁷. Отже, аргументація полкової старшини, м'яко кажучи, хибує неточностями, а фактично – недостовірна. Нижче пропонуємо контрверсійне пояснення цьому можемо висловити з двох точок зору. Одна

точка зору полягає в тому, що чернігівська старшина не вважала карбовану на печатках сотенну символіку гербами рівними «привілейованим» як-то, для прикладу, Чернігівському. Інша – полкова старшина, відтворюючи на зворотному боці прапора полкову символіку, прагнула до позначення своєї «держави в державі», небезпідставно вважаючи, що ланка «державний герб – сотенний герб» – адміністративно, ідеологічно, а головне, політично не коректна і об'єктивно підкреслює зміцнення і зростання впливу політичних позицій сотенної старшини. Показово, що у другій половині XVIII ст. все частіше призначення сотників на посади відбувалося з монаршої волі. Додатково, що випадки, інколи достатньо масові, підміни зображення на сотенних прапорах сотенного герба полковим зустрічаємо і в інших полках. Зокрема, Ніжинському⁴⁸, Стародубському⁴⁹.

Завершуючи огляд сотенного прапоротворення у Чернігівському полку, прокоментуємо ситуацію, яка склалася у Столинській сотні. Найраніший виявлений нами документ у цій справі – «**доношеніє**» чернігівської полкової старшини до ГВК, датоване 22 листопада 1762 р. Воно примітне кількома новими ознаками. Вперше під ним стоїть підпис нового Чернігівського полковника Петра Милорадовича, який міцно стиснув у руці полковничий пернач саме 1762 р. і вже не випустив його аж до часу скасування полкового устрою⁵⁰. По-друге, звернення до ГВК у справі виготовлення нового сотенного знамена відбулося, імовірно, після двохрічної перерви⁵¹. Втім, це майже ніяк не позначилося на формі та змісті документа. Не змінився й характер та обсяг інформації, яку можемо з нього почерпнути. Зокрема з «**доношенія**» довідуємося дату ініціативи сотника, стислий загальний опис стану сотенного знамена та виклад прохання: **«Прошлого сентявря «7» д 1762 и году сотникъ столинскій Романъ Бобирь присланным в полковую Чернѣговскую Канцелярію доношеніем представил[,] что де Сотенное Смолинской сотнѣ знамено, за давност здѣланія пришло въ крайнїю оветшалост, которое де требуетъ вьновь съ пораженія, и просил онъ сотникъ Бобирь тѣмъ своим доношеніем, о вида-**

чи дня спораженія вновь сотенного знамя денегъ от Полковой Канцелярій кѹда надлежить представить»⁵². Не зазнав особливих змін й арсенал аргументів полкової канцелярії щодо підтримки ініціативи сотника. Вона традиційно «колола очі» видачею коштів іншим сотням полку. Щоправда, цього разу ремарка обмежилася загальною констатацією без переліку назв сотень: «а понеже по справки въ полковой Чернѣговской Канцелярії является, что ордеромъ Генеральной войсковой Вашей ясне велможности Канцелярій, по взнесенем от полковой Канцелярій з представленийъ разныхъ сотенныхъ Чернѣговского полку Канцелярій, о такихъ же обетшанихъ заменахъ въ Генералнїю войсковїю Вашей Ясневелможности Канцелярі[ю]—представленийъ, повеленно выдат денги с Канцелярій скарбу войскового»⁵³. Далі думку розвивало усталене формулювання: «Того рады по томѹ Его Сотника Столинского Бовира доношенїю въ Генералнїю войсковїю Вашей Ясне велможности Канцелярію, подь благо разсмотренїе полковая Чернѣговская Канцелярія представляет, неповелено аз будет на сотню Столинскїю, для здѣланїя того знамени выдат потребное число денегъ, з оной же Канцелярій Скарбу войскового»⁵⁴. Завершувалося клопотання також традиційно, з тієї лише різницею, що на цей раз «**доношенїє**» до ГВК доставив не курінний отаман (як це було в усіх чотирьох попередніх випадках), а рядовий козак Яким Савченко.

ГВК зреагувала миттєво. Отримавши «**доношенїє**» 2-го грудня, вже 3-го вона не тільки підготувала відповідь, а й надіслала розпорядження до канцелярії Малоросійського Скарбу. Цікавим нюансом листування між двома поважними установами стало й те, що разом з ордером ГВК до канцелярії Малоросійського скарбу був надісланий оригінал «**доношенїя**» чернігівської полкової старшини: «**Генер Кр. в оригинале при сем въ Крію Малорос. скарбу отсилается**»⁵⁵. Робилося це з метою винесення «**для надлежащего [определенїя] об отпуске требующихъ денегъ по силѣ високихъ Его Ясне вел ордеровъ [...] Скар Крію данных**»⁵⁶. Немає сумніву, що йдеться про ордери геть-

мана, які регламентували виготовлення сотенних прапорів від 8 березня 1755 р. та 20 жовтня 1760 р. Останній незадовго до цього надійшов до канцелярії Малоросійського Скарбу⁵⁷. Мало імовірно, що з'явилися якісь додаткові обставини, що перешкодили б реалізації первісних планів.

Відомості щодо виготовлення знамена Столинської сотні завершують огляд сотенного прапоротворення у Чернігівському полку. Що стосується полкових клейнодів, то нам не вдалося виявити жодної архівної згадки щодо їх оновлення чи функціонування у досліджуваній період. Натомість Чернігівський полк збагатив прапорничу спадщину українського козацтва ще одним унікальним явищем.

У грудні 1763 р. з під пера Генерального обозного Семена Кочубея з'явився особливо рідкісний автограф. У ньому перший (згідно з козацькою ієрархією) з-поміж генеральної старшини високопосадовець звернувся на ім'я гетьмана з проханням **«на здѣланье вновь до полковой Чернѣговской артилеріи знамя подлежащую сумму денегъ зъ Канцеляріи войскового скарбу отпустить»**⁵⁸.

Як годилося, у преамбулі «Доношенія» Семен Кочубей коротко змалював передумови свого звернення. З'ясувалося, що ініціатором оновлення прапора був чернігівський полковий обозний Іван Сахновський, який **«при доношеніи своємъ представилъ в Канцелярію Генеральной Артилеріи полковой Чернѣговской Артилеріи старинное знамя шолковое середина Алого [.] а поли зеленого цвѣтомъ, которое уже впредь для употребленія негодится и просил онь о издѣланіи вновь знамя в Канцеляріи Генеральной Артилеріи определенія»**⁵⁹. В історичних словах Генерального обозного хотілося б зробити наголос на кількох складових. Найголовніше: вони донесли до нас більш менш детальний опис кольорової гами прапора, зазначаючи при цьому «старинное» походження. Особливо підкреслимо: винятковість історичного джерела зумовлена тим, що це єдиний (виділення наше. – Ю.С.) опис прапора артилерії упродовж кількох століть козацької історії.

Поглиблений аналіз «**доношенія**» Семена Кочубея дозволяє занотувати кілька інших важливих спостережень. Як відомо, отримавши звернення полкового Чернігівського обозного, канцелярія Генеральної артилерії з метою прийняття обґрунтованого рішення розпорядилася навести відповідну довідку. За підсумками канцелярських пошуків (імовірно серед паперів канцелярії Генеральної артилерії) виявлено факт виготовлення 1758 р. прапора полкової артилерії для Ніжинського полку⁶⁰. Вивчаючи архівні матеріали, ми мали змогу неодноразово пересвідчитися у ретельності пошуків та відповідальному ставленні військових канцеляристів до подібних завдань. Цю думку підтверджує наведений вище результат, коли було віднайдено необхідні свідчення у паперах п'ятирічної давнини. З іншого боку це дає нам право висловити припущення: щонайменше у проміжку 1758 – 1763 рр. намір виготовлення прапора чернігівської полкової артилерії було щойно другим таким випадком.

Також не можна оминати увагою запит Генерального обозного щодо того «**яким цвѣтомъ и под какимъ гербомъ оноє знаме дѣлатъ**»⁶¹. Вичерпні відповіді на всі поставлені питання дав ордер ГВК у канцелярію Малоросійського Скарбу. У ньому, на превелике здивування, розробка символіки знамена покладається на плечі канцелярії Скарбу: «**какимъ же цвѣтомъ и под какимъ гербомъ оноє знаме здѣлатъ надлежитъ[.] о томъ зависит на разсмотренни Канцелярии войскового скарбу**»⁶². На жаль, результати розгляду цього питання у канцелярії Скарбу нам не відомі. Відтак складно уявити яким подальшим шляхом рушила справа прапоротворення у даному випадку: дотримання традиції, чи-то оновлення за взірцем сотенних прапорів. Достеменно відомо тільки те, що виготовлення нового прапора коштувало 23 рублі 15 копійок.

Підсумовуючи наше дослідження процесу ротації сотенних прапорів у Чернігівському полку, пунктирно означимо кілька узагальнень, які у майбутньому мають прислужитися канві аналізу прапорової реформи на теренах усієї Гетьманщини.

Документальну основу дослідження сотенних прапорів Чернігівського полку склали сім справ з фондів ГВК та Канцелярії гетьмана Кирила Розумовського ЦДІАК України. У них містяться відомості щодо п'яти сотенних прапорів Чернігівського полку та полкової артилерії. Частка оновлення сотенних клейнодів у Чернігівському полку становить близько 28-и відсотків.

Архівні документи, які, на погляд автора, найбільш вдало розкривають тип та характер усього джерельного комплексу, представлені у додатках № 1 – 5 (по одному з кожної сотні; за винятком Седнівської).

Хронологічні межі виготовлення нових сотенних прапорів у Чернігівському полку охоплюють 1757 – 1762 рр. Клопотання про виготовлення прапора полкової артилерії 1764 рр. – є вінцем процесу прапоротворення у Гетьманщині загалом. Рівномірність та періодичність (з річним інтервалом) ініціювання виготовлення нових сотенних клейнодів (Синявська (1757), Кселівська (1758), Менська (1759), Седнівська (1760) (за винятком прапора Столинської сотні, де розрив складав два роки) стала прикметною особливістю ротації сотенних прапорів Чернігівського полку. Те ж саме можна зауважити і щодо часу котрий витрачався на виготовлення прапора.

Правовими підставами для Гетьманщини і Чернігівського полку зокрема виготовлення сотенних прапорів слугували приписи гетьманських ордерів від 8 березня 1755 р. та 20 жовтня 1760 р., які регламентували символічне наповнення та забезпечували фінансову основу прапоротворення.

У відповідності з березневим ордером на кожному новому прапорі з лицьового боку мав зображуватися «**Герб Нації**», а на звороті – тієї сотні, для якої виготовлялося знамено. Дотримання виконання наказу вдалося документально підтвердити у 4-х випадках. Отже, з 5 сотень щонайменше у 4-х (що становить 80 %), з правого (чільного) боку зображувався «**Герб Нації**» – козак з мушкетом. Домінуючим синонімом терміну «**Герб Нації**» у документах є словосполучення «**Герб**

Малоросійской Национальной». Унікальною особливістю чернігівських матеріалів стало використання іншого, виняткового для всього комплексу виявлених джерел, терміну – «Государственный». Це забезпечило для Седнівської сотні осібне місце в історії прапоротворення Гетьманщини.

Щодо зворотного боку полотнища, то символічна картина виглядає дещо заплутаною. Три сотні, як того вимагав ордер 1755 р., зобов'язано відтворити сотенну символіку. Однак у матеріалах Седнівської, яка виборола право носити замість сотенного полковий герб, є згадка про оздоблення інших сотенних прапорів полковим гербом. Схоже на те, що практика прапоротворення у деяких сотнях дещо розійшлася з теоретичними правовими регулами високих ордерів. Певно не без участі, бодай згоди, полкового начальства.

У фінансуванні виготовлення нових сотенних прапорів у Чернігівському полку виявлено завидну однотайність: виготовлені коштом Малоросійського Скарбу, а чотири з п'яти обійшлися в одну ціну – 15 рублів. Прапор Столинської сотні виготовлявся 1762 р. (після появи ордеру 1760 р., що регламентував фінансовий бік прапоротворення) і **«по силе ордеров»** коштував 12 рублів 68 копійок.

Надзвичайно скупими виявилися матеріали Чернігівського полку щодо розмірів прапорів та кольорової гами. Тільки в одному випадку вдалося встановити, що прапор сотні перевищував 1 аршин (Киселівська), в іншому – був білої голи (Синявська). Натомість архівні нотатки містять рідкісні або ж повністю відсутні у документах інших полків відомості стосовно віку старих прапорів, які потребували заміни. У трьох з п'яти випадків довідуємося дату виготовлення старої сотенної корогви, що дозволяє вирахувати в середньому час експлуатації сотенного прапора – 20 років. Вкрай важливим є повідомлення про подальшу долю сотенних клейнодів, які вимагалося повернути до Генеральної військової канцелярії (Киселівська, Менська).

Необхідно також акцентувати увагу на факті виготовлення попередніх сотенних прапорів у зв'язку з вступом на посаду нових сотників. Це явище фіксуємо у двох випадках (Киселівська, Менська). Загалом аналіз архівних документів незначно розширив мотиваційне поле щодо виготовлення нових сотенних клейнодів, окреслене Стародубською та Ніжинською сотенною та полковою старшинами. Лідерство та паритет традиційно зберігають дві позиції: воєнна необхідність, зумовлена наказами виступити в похід, та **«ОБЕТШАЛОСТЬ ЗНАМЕН»**, до яких апелюють більшість сотників.

У Чернігівському полку для позначення сотенних прапорів використовувалася усталена термінологія. Вона обмежувалася вже відомим лексичним рядом: знамено, знамя та корогов. Домінуючою є назва знамено.

На жаль, не вдалося виявити жодних відомостей щодо кольорової гами, розмірів та емблематичних композицій полкових клейнодів. Непересічною науковою знахідкою стала інформація про знамено чернігівської полкової артилерії. Вкупі з інформацією про прапор ніжинської полкової артилерії, цей факт дає всі підстави зробити ширші узагальнення і висунути припущення про наявність такого типу клейноду й в інших полках.

Опрацьовані архівні документи в цілому дозволили відтворити мозаїчну картину прапоротворення у Чернігівському полку середини XVIII ст., виявити спільні закономірності та особливості перебігу прапорової реформи. У цьому зв'язку необхідно відзначити ще один ракурс вагомості добутих відомостей. Разом із збереженими прапорами періоду Національно-визвольної війни середини XVII ст. з Військового музею у Стокгольмі, іншими джерелами, залученими до наукового обігу, вони уможливають здійснення цілісної реконструкції історичного полотна прапорничої традиції Чернігівського полку XVII – XVIII ст.

Додаток № 1

1757 р., травня 26. Доповідна Чернігівського полковника І.Божича гетьману К. Розумовському у справі виготовлення короги Синявської сотні

Титул*
Доношеніє

25. Вего мая «14 д» полку Чернігговского сотникъ синявскій Стефанъ Петрунkevичъ, присланнымъ в Полковную Чернігговскую Канцелярію доношеніємъ представилъ; яко де за умершого Сотника Синявского Андрея Полянского в прошломъ «1746» мь году новая сотенная короговъ на матерій вѣлой Голѣ здѣлана была, которая де короговъ в прошломъ же 1750 «мъ» году во время бытности в Глуховѣ козаковъ сотнѣ Синявкой за немлѣніемъ настоящихъ сотника и хоружого в дождь змочена, и от вѣтру поламаласз, вовсе и подраласз, а послѣ де того уже оной корогови шmate нитками позшивано, и хотѣ де || 25зв. тая подратая и нитками зашиваная короговз к н[ы]нѣшнему Генералному смотру і взята, однакъ де оная ни в походѣ[.] ни к смотру отнюдь негодится; и просилъ онъ сотникъ Петрунkevичъ тѣмъ своимъ доношеніемъ от колз на здѣланіе в сотнѣ синявской новой корогови[.] яко де оная необходимо потрѣбна, денги взятз от полковой Чернігговской Канцелярии резолюцїи; ѿ яко о такомъ дѣланїи сотеннихз короговъ високого от Вашей Ясне велможности повелѣнїя полковая Чернігговская Канцелярія немлѣтъ и денегъ на то при Канцелярії немлѣтъз ж, оной же сотникъ Петрунkevичъ наряженъ в походѣ в пяти

тысячное число, для Чего о вышшеписаномъ
в высокое Ясне Велможности вашей Благораз
Смотрѣніе полковая Чернѣговская Канцеля
рѣя представляя, и какъ в исправленій
той корогви поступитъ бѹдетъ повелено
нижайше проситъ в резолюцѣю высокопове
лителнаго ордера.

Полковникъ Чернѣговскій Иванъ Божичъ

1757 году
мая «26 д»
N 1164

*відтворено повний титул гетьмана.

Зверху притисано: Пол[учен]: 1757 году юня :5: записат к докладу:
N 2186

ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19005. – Арк. 25, 25зв.

Додаток № 2

*1758 р., травня 23. Клопотання старшини Чернігівського пол-
ку до Генеральної військової канцелярії у справі виготовлення ко-
рогви Киселівської сотні*

1. доношеніе полковника Чернеговского
о предложеніи в Скарбовую Канцелярню о выдачи
по оному доношенію на Сотенное Киселевское знамено
для [на] исправленіе оного 15 рѹблей
1758 году юня 4 дня.

|| 2.

Титул*

В Генералнѹю войсковѹю Канцелярню
Доношеніе

Сего мая «18»д сотникъ Киселевскій Василъ Лисенко, присланнымъ
в полковѹю Черниговскѹю Канцелярню доношеніемъз представилъ,
Справленное обществомъ от козаковъ сотне Киселевской
в прошломъ 1739 году в сотню Киселевскѹю сотенное знамено,
за бития его сотника Лысенка в Лифляндскомъ походе,
также во время шествія Ся императорскаго величества

в Києв і ввишей стречи вашей Ясне велможности к обездуду
вашей же Ясне велможности по Малороссій ї по другимз
надобностямъ, будучи употребляемо; от ветра так звилосз, что
подле дровка неволаше какз на аршинз осталосз, и то совсемз
разодрано на часте, и уже де к походу и другимз
|| Зв. потребностямз крайне негодится, просиль Сотникз Киселевскій
Лисенко, откуду прописанное знамено вновз повелено бюджетз
исправитз резолюцій; Того Ради о вишеписанномз в Генералнїю войсковую
Вашей Ясне велможности Канцелярїю под благоразсмотрение
полковая Чернеговская Канцелярїя представляя, проситз резолюціи, не повелено
ль бюджетъ ї на сотню Киселевскую для изделания того знамя
видатз потребное число денегз із Канцелярїи Фкарбу войскового,
такъ какъ ї в сотню Синевскую видано, зачемъ и нарочний
Сотне Киселевской Атаманз При семз отправленз, для при
емѹ о техъ денегз

Полковникъ Чернеговкїи Иванъ Божичъ
Обозний полковой Иванъ Гахнович
Хоружий Полковой Петръ Григоровичз

1758 годѹ
мая 23 д

*відтворено повний титул гетьмана.

ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 15091. – Арк. 1 – 2зв.

Додаток № 3

1759 р., березня 8. Клопотання старшини Чернігівського полку до Генеральної військової канцелярії у справі виготовлення корогви Менської сотні

1. О выдачи изъ Фкарбу войскового на здѣла
ніе въ сотнѣ менской корогви пятнадцати
рублевъ денегъ
1759 годѹ
марта 19 д

|| 2.

Титул*

в Генералнїю войсковїю Канцелярїю
Доношенїе

Всего марта «1» д Сотникъ Менский Павелъ Гахновский
присланнымъ в полковїю Черниговскїю Канцелярїю
доношенїемъ представиль[,] прошедшого де 1742 году
здѣланное в сотню Менскїю Знамя на Мѣлкїе чисти
побилосъ, которое де н[и]не толко что на малнхъ ласъ
кѣтикахъ находится, Яко де в сотнѣ без знамя
бытъ невозможно, многими жь от полковой Черниговской
|| 2зв. Канцелярїей ордерами велено, к незаапному походу бытъ
в крайней готовности, для того просиль онъ Сотникъ
тѣмъ свонцъ доношенїемъ от куду на здѣланне нового
знамя повелено бѣдетъ получитъ подлежащее
число денегъ в резолюцію ордера; Того ради о висшепи
санномъ в Генералнїю войсковїю вашей Ясне велможъ
ности Канцелярїю под Бл[а]горазсмотрѣніе полковая
Черниговская Канцелярїя представляя[,] проситъ непове
лено л бѣдетъ и на сотню Менскїю для здѣланїя того
знамя выдатъ потребное число денегъ їз Канцеля
рїи скарбѣ войскового[,] такъ Какъ в Сотнѣ Синявскїю
і Киселѣвскїю видано, зачемъ и нарочнїй Сотне Мен
ской Курѣннїй Атаманъ при семь для приему
тѣхъ денегъ посилается.

Марта 8 д.

1759 году

Полковникъ Чернѣговски Иванъ Божичъ.
Овознїй Полковнїй Чернѣговски Иванъ Гахновский

*відтворено повний титул гетьмана.

*Зверху арк. 2 приписано: Под[учен] 1759: году марта 19 записат к докладу
ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16034. – Арк. 1 – 2зв.*

Додаток № 4

1760 р., березня 20. Клопотання старшини Чернігівського полку до гетьмана К.Розумовського у справі виготовлення корогви Седнівської сотні

1. По доношенію Полковой Чернеговской Канцелярій о предложеній Канцелярій Скарвѣ войскового о выдачѣ денегъ на испрвленіе в сотню седневскую знамена нового

№ 349

1760 году Априля 7го дня

|| 2.

Титул*

Сего марта 10 д Полковой Чернеговской Канцелярій Сотникъ седневскій Иванъ Рымша Доношеніемъ представилъ, что Сотенное Сотне седневской Знаме в него Сотника хотя имеется толко же за давности оног летъ уже старо, а в случай надобности надлежитъ иметъ новое знамя, і просилъ онъ сотникъ о томъ от полковой Чернеговской Канцелярій резолюцій; а понеже по справки в полковѣ Чернеговской Канцелярій является что ордерами Генералной войсковой вашей Ясне Велможности Канцелярій по взнесеннымъ от полковой Чернеговской Канцелярій с представленіевъ Сотеннихъ Синявской[,] Киселевской и Менской Канцелярій, о таковыхъ же оветшалахъ знаменахъ представленіямъ, повелено выдатъ денги с Канцелярій || 2зв. Скарвѣ войскового; Того ради и потому; Сго сотника Седневского Рымши доношенію Вашей Ясне Велможности под високое вл[а]горазсмотреніе Полковая Чернеговская канцелярня представлетъ, неповелено аз будетъ на Сотню Седневскую для зделання того Знамя выдатъ потребное число денег от оной же Канцелярій Скарвѣ войскового, А для пріемѣ онихъ денег Нарочный сотне седневской куренній атаманъ Василь Радченко при семь посилается

Обозный Полковой Чернеговскій Иванъ Сахновскій
Судья полковый Тимофій Синюта

Писарь полковий Андрей Якимович
Полковий чернеговский Хоружий Василз Комаровский

1760 году
марта 20 д

*відтворено повний титул гетьмана.

ЦДІАК України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 2962. – Арк. 1 – 2зв.

1760 р., травня 1. Клопотання старшини Чернігівського полку до гетьмана К.Розумовського щодо зображення гербів на корогві Седнівської сотні

1. По доношенію Полковой Чернеговской Канцелярій с предложеніем в резолюцію давы на новозделанном Сотне Седневской знамени съ одной стороны написано было гервь націй[,] а з другої стороны Сотенній той Сотне 1760 году мая.

|| 2.

Титул*
Доношеніе.

На взнесенное в Генералнцію войсковую вашей Ясне вельможности Канцелярію Сего года Марта «2[...]» д по представленію сотника Седневского Рымши от Полковой Чернеговской Канцелярій доношеніе, которише представлено, что в Сотне Седневской Знаме хотя и меется но уже старо, і прошено выдачи с канцелярій скарбу войскового На исправленіе вновь одного Знамя потребного числа денег в полученном Сего Априля 22 дня от Вашей Ясне вел возможности високомъ ордере изображено, что с канцелярій скарбу войскового предложено, об отпуске на исправленіе одного в Сотне Седневской Сотенного Знамена || 2зв. денег пятнадцати рублей Атаману Сотне Седневской села Черніша Василю Радченку; і велено темъ ордеромъ сотенное тоя сотне знаме, зделатъ с положеніемъ на одной стороне Герву націй, а из другою Сотенного той Сотне; А понеже в полку Чернеговскомъ привиліюваннихъ сотеннихъ

местечокъ и в нихъ таковыхъ Сотенныхъ гербовъ нетъ, но до сего на исправленных в некоторыхъ сотняхъ вновь знаменахъ, за определеніемъ полковой Канцеляріи приказано написатъ гербы с одной стороны государственній (видѣлення наше. – Ю.С.)[,] а из другой полку Чернеговского; Того ради о вышеписанномъ под високое вашей Ясне велможности ва[а]горазсмотреніе Полковая Чернеговская Канцелярія в покорности представляя ожидаетъ в резолюцію високо повелительнаго ордера

Обозный Полковий Чернеговскій Иванъ Сахновскій
Судія Полковий Тимофейъ Синюта
Писар Полковий Андрей Якимович
Полковий Хорунжий Василь Комаровскій

1760 году
мая 1 д

*відтворено повний титул гетьмана.

ЦДІАК України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 3152. – Арк. 1 – 2зв.

Додаток № 5

1762 р., листопада 22. Клопотання старшини Чернігівського полку до Генеральної військової канцелярії у справі виготовлення корогви Столинської сотні

1. овъ отсиакѣ при ордерѣ в Канцелярію Малороссійского скарву доношенія присланного от Сотеннаго Столинского правленія съ требованіемъ дачѣ денегъ для исправленія знамена

1762 го году декабря «3» д

|| 2.

По полномъ титулѣ Его Ясне велможности
в Генералнцію войсковую Канцелярію
Доношеніе

Прошлого сентявра «7» д 1762 и году сотникъ столинскій Романъ Бовирь присланным в полковую Чернѣговскую Канцелярію доношеніемъ представил, что де Сотенное Столинской сотнѣ знамено, за давностъ здѣланія пришло

Додаток № 6

№	Назва сотні	Хронологія		Термін	Вартість	Колір	Розмір	Символіка		Мотивація
		вік	Ініціювання					права сторона	ліва сторона	
1	Синявська Стефан Петрункевич	1746	08.03.1759	коротень	15 р.	білої		Гербу Нації	той сотні Бнявської	наряжень в похід п'ятидесяте число
2	Киселівська (Кисилівська) сотник Василь Лисенко	1739	23.05.1758	знамено	15 р.		Не волише какъ на афшиниз	Герб Малоро Націоналої	той сотні Киселівської	и уже де к походу и аргиниз потребността из крайне негодится
3	Менська сотник Павел Сахновский	1742	01.03.1759	Знаме знамено	15 р.			Малорос-сітської Націоналої	той Менської сотні	к незапаному походу бытз в крайней готовности
4	Содлівська сотник Іван Римша	Давности лет	10.03.1760	Знаме знамя	15 р.			Гербу Нації Государ-ственный	Ботсного той сотне а з другого полку Чернеговского	за давности оног лет уже старо
5	Столінська сотник Роман Боюир	давност делан	07.09.62	знамено	по силе ордеров					в крайнюю обешталость, которое требует вновь снаряженія

въ крайнюю обетшалость, которое де требуетъ вновь съ пораженія, и просил онъ сотникъ Бовиръ тѣмъ своимъ доношеніемъ, о выдачи для спораженія вновь сотенного знамя денегъ отъ Полковой Канцеляріи куда надлежитъ представитъ, а понеже по справки въ полковой Чернѣговской Канцеляріи является, что ордеромъ Генеральной войсковой Вашей Ясне велможности Канцеляріи, по взнесеніи отъ полковой Канцеляріи зъ представленіевъ разнихъ сотеннихъ Чернѣговского полку Канцеляріи, о таковыхъ же обетшалыхъ заменахъ въ Генеральную войсковую Вашу Ясне велможности Канцелярію представленіяхъ, повелѣнно выдатъ денги съ Канцеляріи скарбу войскового, Того рады по тому Его Сотника Столинского Бовира доношенію въ Генеральную войсковую Вашу Ясне велможности Канцелярію, подъ благо разсмотреніе полковая Чернѣговская Канцелярія представляетъ, неповелено азъ будетъ на сотню || 2зв. Столинскую, для здѣланія того знамена выдатъ потребное число денегъ, зъ оной же Канцеляріи скарбу войскового, а для приему оныхъ денегъ нарочный сотникъ Столинский Козакъ Якимъ Гавченко при семъ посылается

На подлѣнномъ Тако
Полковникъ Чернѣговски Петръ Милорадовичъ
Судія полковой Тимофій Синюта
Писар полковій Андрей Якимовичъ
Читаль войсковой Канцеляристь Михайло Сахновскій

1762 годъ

ноябра 22 дня

Зверху арк. 2 приписано: Пол[учен] декабря 2 д 1762 году записатъ к докладу ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 17377. – Арк. 1 – 2зв.

1. Крип'якевич І. П. Адміністративний поділ України 1648 – 1654 рр. // Историчні джерела та їх використання. – Вип. II. – К., 1966. – С. 147.

2. Адміністративно-територіальний устрій Лівобережної України 50-х років XVIII ст.: Каталог населених пунктів / Упорядник Цимбал Т.Н. – К., 1990. – С. ; Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. – Vol. I. – Cambridge, 1978. – P. 66 – 121.

3. Попова Л.А., Ревнивцева К.Г. Генеральний опис Лівобережної України 1765 – 1769 рр. Показчик населених пунктів / Під редакцією І.Л. Бутича. – К., 1959. – С. . Необхідно зауважити, що у даній роботі дещо інакше ніж у впорядкованій Цимбал Т., транслітеруються назви деяких сотень. Наприклад: Вибильська – Вибельська, Кисилівська – Киселівська, Понурницька – Понорницька, Ройська – Роїська, Седнівська – Седнівська. На наш погляд, найбільш коректно чинить історик Я. Дашкевич, який знайомить читача з усіма відмінами історичної назви сотенних містечок (див.: Дашкевич Я. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя. 2 // Пам'ятки України. – 1990. – № 3. – С. 20).

4. Див.: Савчук Ю. К вопросу о знаменной реформе К. Разумовского 1755 – 1764 гг. // Восьмая Всерос. нумизмат. конф.: Москва, 17 – 21 апреля 2000 г. Тезисы докладов и сообщений. – М., 2000. – С. 217 – 219; його ж: 8 Березня – це наше свято ! (Погляд на березневі свята крізь призму української геральдики) // Політика і культура (ПІК). – 2000. – № 8 (43). – С. 18; його ж: Фрагмент студій над прапорами Стародубського полку XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. У 2-х частинах. – К., 2002. – Число 8 – 9. – Частина 1. – С. 368 – 369; його ж: 3 історії формування прапорів традицій Ніжинського полку (друга половина XVIII ст.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – У 2-х частинах. – К., 2004. – Число 11. – Частина 1. – С. 54 – 98.

5. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України) – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19005. – Арк. 25 зв.

6. Там само. – Арк. 25, 25 зв.

7. Різновид шовкової тканини (див.: Шевченко Є. Українська народна тканина. – К., 1999. – С. 295).

8. ЦДІАК України – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19005. – Арк. 25, 25 зв.

9. Gajecy G. The Cossack Administration... – P. 116.

10. ЦДАК України – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 15091. – Арк. 2; Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 2962. – Арк. 2.
11. Див.: Панашенко В. Кирило Розумовський / Володарі гетьманської булави. – К., 1994. – С. 538 – 539; Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ та козаків взагалі. – К., 1994. – С. 661.
12. ЦДАК України – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19005. – Арк. 25 зв.
13. Там само.
14. Там само. – Арк. 24, 26.
15. Там само. – Арк. 27.
16. Там само. – Арк. 27 зв.
17. Там само. – Арк. 26.
18. Інакший підпис: Сахновський.
19. ЦДАК України – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 15091. – Арк. 2, 2 зв.
20. Там само. – Арк. 2 зв.
21. Там само.
22. Йдеться про відвідини України імператрицею Єлизаветою Петрівною 174 ... р.
23. К. Розумовський, перебуваючи на посаді гетьмана, відвідав Україну тричі (див.: Панашенко В. Кирило Розумовський / Володарі гетьманської булави. – К., 1994. – С. 535 - 552).
24. Аршин – російська міра довжини. У Гетьманщині активно впроваджується з початком XVIII ст. Російський державний стандарт XVIII ст. дорівнював 72 см. (див.: Сидоренко О.Ф. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. – К., 1975. – С. 149 – 150).
25. ЦДАК України – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 15091. – Арк. 2, 2 зв.
26. Стафійчук В. Прапорництво у Гетьманщині / Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів. У 2-х т. – К., 1997. – Т. 2. – С. 121; див. також передрук цієї розвідки у часописі «Знак» (1997. – Число 13. – С. 6 – 7).
27. Записка о козацких знаменах // Киевская старина. – 1890. – Т. XXX I. – С. 154.
28. У тексті: «керебердянскої» (див.: Записка о козацких... – С. 154).
29. Записка о козацких... – С. 154.
30. У даному випадку автор покликається на третій том «Малоросій-

ського родословника» В. Модзалевського (див.: Gajecky G. The Cossack Administration ... – P. 94).

31. Репан О. Урядова старшина Гетьманщини в Російсько-турецькій війні 1735-39 рр. / Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія. – Харків, 2004. – Т. 10. – С. 48. Натомість Георгій Гаєцький датує перебування Івана Лисенка на посаді сотника 1723 – 1735 рр. (див.: Gajecky G. The Cossack Administration ... – P. 94).

32. ЦДІАК України – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 15091. – Арк. 2 зв.

33. Там само.

34. Там само.

35. Спр. 16034. – Арк. 2, 2 зв.

36. Там само. – Арк. 2 зв.

37. Зважаючи, на важливість документу щодо відтворення повноцінної загальної картини, так і розкриття механізму прийняття та виконання рішень усієї ієрархічної владної драбини, вважаємо за доцільне навести документ повністю.

38. Gajecky G. The Cossack Administration ... – P. 99.

39. ЦДІАК України – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 2962. – Арк. 2.

40. Там само.

41. За Георгієм Гаєцьким біймав посаду чернігівського полковника у 1748 – 1762 рр. (див.: Gajecky G. The Cossack Administration ... – P. 75).

42. Там само.

43. ЦДІАК України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 2962. – Арк. 3.

44. Там само. – Спр. 3152. – Арк. 2 зв.

45. Там само. – Арк. 3 – 3 зв.

46. Там само. – Арк. 3.

47. Однороженко О.А. Державна і земельна геральдика і сфрагістика Війська Запорізького. Дисертація ... канд. іст. наук. К., 2003. – С. 260 – 261.

48. Савчук Ю. З історії формування... С. 89.

49. Савчук Ю. Фрагмент студій... С. 371.

50. Gajecky G. The Cossack Administration ... – P. 75

51. На жаль, справка полкової Чернігівської канцелярії, з якої видно, **«что ордеромь Генеральной войсковой Вашей ясне велможности Канце-**

лярій, по взнесенім от полкової Канцелярій з представлєнієвз різнихъ сотєннихъ Чернеговского полку Канцелярій» (див.: ЦДІАК України – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 17377. – Арк. 2), не дозволяє з'ясувати, чи до відомого нам переліку сотень, що оновили свої прапори у 1757 – 1760 рр., у продовж 1761 р. додалися нові.

52. ЦДІАК України – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 17377. – Арк. 2.
53. Там само.
54. Там само. – Арк. 2, 2 зв.
55. Там само. Арк. 3.
56. Там само.
57. Савчук Ю. Фрагмент студій... С. 370.
58. ЦДІАК України – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 17853. – Арк. 2.
59. Там само.
60. Савчук Ю. З історії формування... С. 79.
61. ЦДІАК України – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 17853. – Арк. 2.
62. Там само. – Арк. 4 зв.

Yurii Savchuk

COMPANY'S FLAGS OF THE CHERNIHIV REGIMENT OF THE SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY

The given article thematically continues the series of publications dedicated to the flags of Cossack regiment of Hetmane and is the third in this series. The two previous articles, in which the author researches the evolution of the flag tradition in the XVIII c of Starohub and Nizhyn regiments, appeared in print respectively in the combined 8-9th and 11th volumes of the collection of scientific papers «Special historical disciplines: question of theory and methods». The research also resembles the above-mentioned papers in its methods, concept, and structure.